

II. ÚTKERESÉS — KITEKINTÉS

1. Nem véletlenül vágtam bele az alábbi témákba

a) *Szárazmalom-kutatásaim:*

Megyéinkben volt hazánk utolsó működő szárazmalma

Az 1952—53-as esztendőben Palov József, a szarvasi múzeum igazgatójától tudtam meg, hogy Szarvason még működik egy szárazmalom. Tudtam, ezek a malmok úgy elpusztultak, hogy alig van hírmondójuk. Elhatároztam, hogy feldolgozom.

A szarvasi malom tanulmányozása előtt tájékozódtam, hogy hazánkban hol van szárazmalom. Megtudtam, hogy Vámosorosziiban (Szabolcs-Szatmár m.) a református egyház tulajdonában van egy roskadozófélben levő malom, amely 1951-ig működött. A Baranya megyei Mekenyesen is áll még egy leállított szárazmalom. Tarpán (Szabolcs-Szatmár m.) látható a falu utolsó szárazmalom-tokja (épülete). A berendezését szétszedték és elraktározták. Ezekon kívül Nagykőrösön egy malomházzal adtak hírt. Debrecenben ez előtt 10 évvel látható volt egy szárazmalom keringője. Megtudtam, hogy Hódmezővásárhelyen egy olajütő épülete dűledezik, s a kiskunfélegyházi múzeumban pedig néhány malomberendezés látható. Ezek alapján meggyőződtem arról, hogy a szarvasi kásamalom valóban hazánk utolsó működő szárazmalma.

A térképekről és a szakirodalomból a következőket tudtam meg: A múlt század második felének a közepéig jelentős szerepet töltek be falvaink életében a jellegzetes alakú szárazmalmok. Magyarország malmainak számát 1863-ban és 1906-ban összeírták. A statisztikai adatok hű képet nyújtanak a malomiparban történt hatalmas változásokról. Legszembetűnőbb a szárazmalmok pusztulása és a gőzmalmok számának nagyméretű gyarapodása. A Nagyalföldön 1863-ban még 478 szárazmalom működött. Az utolsó évtizedek rohamos fejlődése teljesen elpusztította ezt a malomfajtát. Amilyen mértékben haladt egy város, község vagy vidék a polgárisodás útján, olyan mértékben álltak le és pusztultak a szárazmalmok. A szárazmalmok feldolgozása néprajzi és ipartörténeti szempontból egyaránt fontos. Érdekes és teljesen különálló volt a molnárok élete, céhszervezete. A falu társadalmi életében is szerepet játszottak a malmok. A malom alatti beszélgetések során a falu életének fontos eseményeit tárgyalták meg. A szárazmalmok vázlatosan bemutatott pusztulása arra készítetett, hogy a még

megmaradt 3 malmot tanulmányozzam és feldolgozzam. Távlabbi célom volt a magyarországi szárazmalmokról összefoglaló tanulmányt írni. Az összefoglaló munka megírása előtt célszerűnek láttam azt, hogy a még fel-lelhető szárazmalmokról, olajütőkről és azok működéséről egy-egy leíró tanulmány lásson napvilágot. Ezek elhatározása után nagyon alaposan, részletesen kutattam a szarvasi, vámosroszi és mekényesi szárazmalmokat.

A szarvasi kásamalom

A malmot Bem József utca 26. szám alatt találtam meg. Tomka Sándor 71 éves tulajdonosa kezelte. Régebben a malom búzát is őrölt, kukoricát is darált, de emberemlékezet óta csak köleshántásra használták. Ezért kásamalomnak hívták. A malom kutatásához 1954. évi augusztus havában kezdtem. Pontosán megfigyeltem és leírtam a malom épületét és berendezését. A köleshántolást először 1954. évi november hó 5-én figyeltem meg. Itt is sikerrel alkalmaztam a kialakított gyűjtési módszeremet. A szárazmalmnárl először töviről-hegyire elmagyarázta a malom működését, amit nagyon részletesen lejegyeztem. Azután pedig meg is figyeltem és ismételten jegyzeteltem. A kettő együtt nagyon eredményes volt. Tanulmányoztam a kukorica, az árpa darálását is. A malom belsejéről Bazsali Ferenc festőművész-szel több részletrajzot készíttettem. A malom működéséről sok fényképfel-vételt készítettem, ebben Schiller Jenő amatőr fényképész is segített. Pukánszky Béla orosházi városi mérnökkel pedig felmértem. A Magyar Néprajzi Társaság megbízásából K. Kovács László 16 mm-es filmen örökítette meg a malmot és működését. A malom kutatása közben a legtöbb segítséget Tomka Sándor malomtulajdonostól kaptam. Már kutatás közben is igyekeztem a malmot népszerűsíteni, ismerttettem a Viharsarok Népe újság hasábjain: „Ismerjük meg megyénk ipari műemlékeit! Látogatás a szarvasi kásamalomban, hazánk utolsó működő, lovak által húzatott szárazmalmában” — címmel.

Sort kerítettem a malomhoz ragasztott mellékhelyiségek tanulmányozására is. A malom bőven el volt látva szerszámmal. A szerszámot, a kocsi-szint és a takarmányost hozzáépítették a keringőhöz. Csak fúró-faragó ember tudja karbantartani a malmokat. A szerszámok legnagyobb része a sátorhoz ragasztott kis műhelyben, a szerszámokban vannak elhelyezve. 15 nagyobb szerszámot vizsgáltam meg tüzetesebben. A legegyszerűbb és a leggyakrabban használtak, a malomházban lévő fali szerszámokban találhatók meg. A speciális szerszámok a használatuk közelében, állandóan kéznél vannak. A malomhoz különálló helyiségek is tartoznak: a rostaház és a lóállás. Az előbbiben történt az őrlemények szelelése, rostálása, míg az utóbbiban az őrlésre, darálásra várók kötötték be lovaikat.

A szarvasi kásamalom rendezett gyűjtésanyagát beküldtem a Magyar Tudományos Akadémiához, ahol azt III. díjjal tüntették ki, és 1000 forint jutalomban részesítettek. Ez volt az első hivatalos lektorálás, amelyben

a további kutatásra ösztönöztek. Múzeumunk irattárában, 14/1956. szám alatt olvasható az Akadémia véleménye: „Népünk malomkultúrájával, lisztőrlő berendezésekkel foglalkozott már egy-két tanulmány, de azok csak száraz történeti adatrögzítések, vagy kezdeti technológiai, inkább malomtechnikai leírás. Nagy Gyula munkája viszont hézagpótló mű, malomszerkezeti és őrléstechnológiai szempontból. E tekintetben mérnöki pontos felméréssel, pompás rajz - és fénykép illusztrációval dolgozik.” A tanulmány 75 oldalból áll, amelyet 11 tábla, 17 rajz és 22 fénykép illusztrál. A másolata múzeumunk adattárában 63. szám alatt található. Ez a díjazott munka volt az alapja annak a publikációnak, amely a Néprajzi Értesítő XXXV. évf. 1955. évi számában jelent meg. Ezért úgy gondolom, hogy ezen a helyen elegendő a kásamalommal ilyen vázlatosan foglalkoznom. Az Országos Műemléki Felügyelőség a kásamalmot ipari műemlékké nyilvánította, teljesen üzemképes állapotba hozta. A szarvasi múzeumhoz tartozik, és ez gondoskodik a megtekinthetéről.

A vámosoroszi olajütő

A vámosoroszi szárazmalom és olajütőt először 1954. évi szeptember hó 18-tól 23-ig tanulmányoztam. A falu egy kis terén szabadon állt a református egyház tulajdonában levő, pusztulásnak indult malom. Igyekeztem alaposan megfigyelni, felmérni és jegyzeteket, vázlatrajzokat készítettem kutatásomról. Sok segítséget kaptam Inezedy Márton református lelkésztől és az olajütő működésével kapcsolatban Nagy Gábortól, a malom utolsó molnárától.

Kutatásomról, a szárazmalom sorsáról beszámoltam az Építészeti Tanács Titkársága Műemléki Csoportjának, majd írásban is részletes jelentést tettem. Megindokoltam, hogy miért fenyegeti végpusztulás a malmot. A mátészalkai Közellátási Felügyelőség állíttatta le 1948-ban. Az olajprés csavarját lepecsételte és leszerelve beszállíttatta a községi előljáráshoz. Miután a malom nem jövedelmez, tulajdonosa nem javíttatja. A malom népi műemlékké van nyilvánítva. A falu lakossága úgy tudja, hogy a malom már nem az egyházé, ezért egy része úgy bánik vele, mintha gazdátlan lenne. Számos alkatrész hiányzik már. A malom két általános iskola szomszédságában fekszik. A rosszul bekerített malomban sokszor játszanak, hancúroznak a gyerekek. Fényképfelvételt is mellékeltem.

Jelentésemben a malom megmentésére a következő javaslatot tettem. Lépéseket kell tenni annak érdekében, hogy a malom újra működhessen. Ha a malom üzemeltetése akadályokba ütközne, akkor — a református egyházzal egyetértésben — pontos felmérés után szét kell szedni és a létesítendő Szabadtéri Múzeumban fel kell állítani.

Az ÉM. Műemléki Csoportja foglalkozott a szárazmalom megmentésével. A malmot kérésemre 1955. évi július 4-től 6-ig Gilyén Nándor műegyetemi tanársegéd vezetésével egy építésmérnöki csoport felmérte. Az 5 mérnökből álló csoportnak a néprajzi szaktanácsadója voltam. A fényképfelvételeket

Gilyén Nándor és én készítettem. A nagyítások Schiller Jenő munkái. Felhasználva az alkalmat a felmérési napok előtt, az elmúlt évi kutatásaim jegyzetanyagát a helyszínen kijavítottam. Összehasonlítottam a malommal, és számos pontatlan megfigyelést, megállapítást helyesbítettem. Munkámról jelentést tettem a Műemléki Csoportnak, az elmúlt évekhez viszonyítva a malom szemmel láthatóan rosszabb állapotban van. Az eső jobban becsorog a tetőn, és még több alkatrész hiányzik. A vékony drótkerítés egy része is hiányzik. Megismételtem az elmúlt évi jelentésemben foglaltakat: amennyiben nem sikerül üzembehelyezni, vagy a Szabadtéri Múzeum céljaira szétszedni és tárolni, akkor 1—2 éven belül teljesen elpusztul.

Amint kitűnt, két alkalommal tanulmányoztam a vámosoroszi, lóval húzatott szárazmalmot. Ismételten részletesen megfigyeltem, tanulmányoztam a malom épületét és berendezését. Az utolsó molnár közlése nyomán lejegyeztem a malom és olajütő működését. Kutattam a malom társadalmi szerepét is. „A pusztuló vámosoroszi szárazmalom és olajütő” című tanulmányom 51 gépelt oldal terjedelmű. 18 db 9×12 cm-es nagyságú fényképfelvétel, valamint 6 db felmérési rajzról készített fényképmásolat illusztrálja. Az I. sz. táblát Kerti Károly grafikusművész, a többit Gilyén Nándor, Ott Éva és Ráth György építésmérnökök készítették. A tanulmányt az orosházi múzeum Adattára 117. szám alatt őrzi. Miután a fenti gyűjtésemet alapul véve, ugyanilyen címmel egy publikációt is készítettem, amely a nyíregyházi Jósza András Múzeum 1959. évi Évkönyvében jelent meg, ezért a malom és olajütő tanulmányozásáról nem számolok be részletesebben.

Végül is a vámosoroszi szárazmalom és olajütő sorsa megoldódott. Az Országos Műemléki Felügyelőség 1957-ben elhatározta a malom lebontását, amelyet 8631—2197/1957. szám alatt rendelt el. A malom elbontását a Műemléki Felügyelőség saját szakembereivel végeztette. A lebontott anyagot a parókia csűrében raktározta el. A malom újra felállítását tervbe vették. Fel is építették a Szentendrei Szabadtéri Múzeumban.

A mekényesi olajütő

Először adatokat gyűjtöttem a falu történetéhez a Baranya megyei Levéltárban, majd a helyszínen Büki Jenő evangélikus lelkésztől és Szelesty István tanácselnöktől. A falu Baranya megye legészakibb pontján fekszik. Alapítói 1735-ben a németországi Hessen-Darmstadti nagyhercegségből jöttek. 1930-ban 1092 német, 41 magyar és 2 egyéb származású lakta. 1947—48-ban kitelepítés történt, és csak 146 őslakos maradt itt. Mekényesre áttelepítés folytán felvidéki, moldvai és erdélyi magyarok, valamint földhözjutás során bihari és hevesi magyarok jöttek. A malom utolsó német tulajdonosa, Krähling Illés nem sokáig birtokolta a malmot, családotól kimentek Ausztriába. A malmot 1947-ben Kéri János, Szlovákiából áttelepített magyar kapta kárpótlásul. A malom olajütője 1948-ig működött, mikor a ható-

ság leállította. Kéri Jánost majdnem megbüntették, mert az olajütőt üzemeltette.

Mekényesen először 1958. évi július havában jártam, másodszer pedig 1959 év nyarán. Már az első utamon megtudtam, hogy a faluban 2 olajmalom működött: a Felső-olajütő és az Alsó-olajütő. A távolabbi környék is idejárt olajat üttetni, ezért élt meg mindkettő. Az Alsó-olajmalom már eltűnt, 1946-ig működött. Egy telepes kapta kárpótlásul, 1950 körül lebontotta és eladta. A Felső-olajmalom a Krähling-Schmidt-féle még állt, amely hazánk utolsó, üzemképes olajütője. Az épületen már az első pillanatban látszik, hogy nem lakóház, de azt nem árulja el, hogy egy malom és olajütő szerkezetét rejti. A továbbiakban a kutatásaim eredményét csak vázlatosan ismertetem, mert „A népi olajütő technológia Baranya megyében” című publikációm azt részletesen tartalmazza.

Mekényesen is először a malomépületet és a malom szerkezetét, az őrlőberendezést, valamint az olajütő-felszerelést vizsgáltam. Általában a szárazmalmok, olajmalmok hajtószerkezete — a nagykerék — egy nagy sátozottéjú épületben forog, míg az őrlőberendezés egy kisebb, jóval alacsonyabb, nyeregterős épületben működik. Itt viszont a hajtószerkezet és a malom berendezés egy helyiségben van és az szabja meg az épület méretét. Az épület fala tapasztott és fehérre meszelt vertfal. A sárzás nagy felületen lehullott. A tető kézcseréppel fedett, dudacserepe hiányos. A malom szerkezetének csak egyik különlegességét mutatom be. A nagykerék nem billentős szerkezetű, hanem a lovak a vízszintes nagykerék alatt járva húzzák azt. A bálványfa — a nagykerék függőleges tengelye — jóval rövidebb, mint a többi szárazmalomban, viszont a nagykerék alatt a föld 50—80 cm-re mélyített. Így aztán a malom épületének a gerince alig magasabb a lakóháznál, viszont az épület jóval szélesebb, mint a lakóház.

Már az első tanulmányutam után, 1958-ban jelentettem az Országos Műemléki Felügyelőségnek, hogy az épület elhanyagolt állapotban van, különösen a teteje rossz. Javasoltam a műemlékké nyilvánítását és a kisajátítását. A műemlékké nyilvánítás hamarosan meg is történt. Az Országos Műemléki Felügyelőség Tervezési Osztálya 1959. VIII. 15-én kelt 5336/1959. számú leírással az Építésügyi Minisztérium 16 812/1959. számú határozata alapján megbízott engem a mekényesi szárazmalom felmérésének előkészítésével. Ennek alapján felkértem a Pécsi Tervező Irodát a malom felmérésére. Az 1959. évi tanulmányutam alkalmából Tillei Ernő építészmérnök és Füzér Margit technikus felmérte a malmot és annak berendezését. A felmérésnél a néprajzi szaktanácsadó szerepét töltöttem be. Megbízásomból Kerti Károly grafikusművész a malombelsőről részletrajzokat készített. Ezek után jó adatközlőktől nagyon részletesen felgyűjtöttem a malom működését, különös tekintettel az olajütés munkafázisaira és technológiájára.

Az egyes munkák német megnevezését is lejegyeztem. Mint érdekességet, feljegyeztem a cseteolaj ütését is. A legelő mindig tele van csetével. A bogója csak akkora, mint egy sörét és fekete színű. Aratás után szedték, és a mag-

jából olajat ütöttek. A bűdös olajat emberek, állatok székszorulásakor használták. Kikérdeztem az adatközlőimet az őrléssel kapcsolatban is. Búzáat, árpát régebben őrltek. Az utóbbi időkben csak paprikát daráltak. Nehezebb volt, mint az olajos magvak darálása. Nem porzott, de csípős, erős volt a szaga, s ezért a kezelő mindig bekötötte az orrát. Kériék saját használatra daráltak árpát is. Napraforgóból csak akartak olajat ütni, de ez nehéz volt a lovaknak, kitortek és abbahagyták a napraforgóolaj ütését.

A mekényesi gyűjtéseimet 3 füzet őrzi, az elsőnek a címe: „A mekényesi szárazmalom és olajütő 1955.” 27 gépelt oldalt tartalmaz, és a Szántó Kovács Múzeum Adattárában 160. szám alatt található. A másik címe: „A mekényesi szárazmalom és olajütő 1959.” Terjedelme 21 sűrűn gépelt oldal, amelyet sok magyarázó szöveggel ellátott vázlatrajz illusztrál. Az Adattár 169. szám alatt tartja nyilván. A harmadik: „A mekényesi olajütő” című és 36 gépelt oldalt tartalmaz. Az Adattár 170. szám alatt őrzi. E gyűjtéseim alapján készítettem egy tanulmányt, amely: „A népi olajütő technológia Baranya megyében” címmel az *Ethnographia* LXXVII. évf. (1966) 2. számában jelent meg.

A mekényesi olajütő megmentésének vázlatos történetét az orosházi múzeum következő számú iratai alapján írtam meg: 278/1958, 280/1958, 156/1960, 224/1960, 242/1960, 158/1961 és 159/1961.

Szívügyemnek tekintetem a mekényesi szárazmalom megmentését is. Űgy láttam, hogy ez a malom is csak akkor marad meg, ha ismét működik. A Kéri-család szerette volna üzemeltetni, ha megkapta volna a működési engedélyt, és közölték volna velük, mennyi lesz az évi adója. Emberbaráti kötelességből a család mellé álltam. Dombai János pécsi múzeumigazgatót kértem meg, hogy a megyei tanács illetékes osztályán járjon el ebben az ügyben. Ha nem sikerül működési engedélyt szerezni és kijavítani, a malom rövidesen elpusztul. Ugyanilyen kérelemmel fordultam az Országos Műemléki Felügyelőséghez. Rávilágítottam arra, hogy mivel a malom nem hoz hasznot, egyetlen fillért sem költenek rá. A továbbiakban a Műemléki Felügyelőséggel és a családdal néhány levelet váltottam. Már a vételárban is majdnem megegyeztek, amikor a derült égből lecsapott a villám: a Műemléki Felügyelőség 1961. évi június 6-án kelt 2187/1961. számú leirata közölte, hogy a Felügyelőség saját céljaira nem sajátíthat ki objektumokat. Amennyiben a pénzügyminiszter a kisajátítást engedélyezné, előzetesen rögzíteni kell, hogy a szárazmalmot milyen célra használhatnák, és kinek a kezelésébe kerülne. Ilyen jellegű kötelesség vállalása után a Felügyelőség és az épületre igényt tartó intézmény egyidejű eljárása biztosítaná a mekényesi malom kisajátítását. Megtörtént. Igaz, sok herce-hurca után, de a mekényesi szárazmalom és olajütő az Orfűi Szabadtéri Múzeumban áll.

A szarvasi kásamalom és a vámosoroszi, valamint a mekényesi olajütők feldolgozása után megerősödött bennem hazánk szárazmalmairól készítendő összefoglaló munka elkészítésének gondolata. Elkezdtem a nagy műhöz az anyagot gyűjteni. Minden parányi adatnak megörültem, mely a szárazmalmokra vonatkozott. Minden módszert, eljárást igénybevettem céloom elérésé-

re. Megkértem a néprajztudomány jeleseit és szürke közkatonáit, hogy a munkásságuk során lelt malmi adatokról tájékoztassanak. Kérdőívvel kerestem fel hazánk összes múzeumait. Felkerestem a közelebbi levéltárakat és más intézményeket, ahol felhasználható anyagot reméltem.

Kijegyzeteltem a forrásnak számító könyveket, újságokat. Előszeretettel érdeklődtem régi térképek iránt. Nyilvántartottam a szárazmalmokról gyűjtött kéziratot, sőt még azt is, hol található szárazmalom modelleket. Amint egy-egy helységről jelzés érkezett, ezt mindig külön írópapírra gépelve csoportosítottam. Amint így összeszaporodott 60—70 oldalnyi anyag, akkor azokból füzetet formáltam és az Adattárunkban elhelyeztem. Három füzet telt meg. Miután az anyag nagyon változatos, összefoglalva nehéz bemutatni, ezért külön-külön mutatom be őket.

Az első: „Adatok a szárazmalmokra 1955.” Terjedelme 64 oldal. Adattárunkban A/55. szám alatt található. Negyven helység szárazmalmaira vonatkozó adatokat tartalmaz. Ahonnan kevés adatot kaptam, az is egy külön oldalra került. Előfordult, hogy a közlés több oldalra rúgott. Pl.: Hosszú szöveget gépeltem ki Takáts Sándor: „Rajzok a török világból” (Bp. 1915.) — című forrásmunkából. A helységeket ábécé sorrendben csoportosítottam, 17 oldalon keresztül a következő falvakban végzett kutatásaim sorakoznak: Cigánd, Csólyospálos, Rozsály, Tarpa, Tiszakarád és Túrricse. A szöveg után mindig közlöm az adatszolgáltató nevét, foglalkozását.

A második: „Adatok a szárazmalmokra 1958.” Terjedelme 78 oldal. Megtalálható a múzeumunk Adattárában A/108. szám alatt. A gyűjtemény elején foglal helyet: Zoltai Lajos: Debrecen helyrajzi története. IV. fej.: Szárazmalmok, szélmalmok, vízimalmok. 18 oldal terjedelmű. Azután: „Adatok a szárazmalomra s maloméltre.” Mozaikokból összeállítva. Minden adat szerzője és a közlés időpontja rögzítve. Pl. Szabó Ferenc tanárjelölt, Soproni Kereskedelmi és Iparkamara 1876-os jelentése stb. 10 oldal terjedelmű. Azután 22 olyan helység következik, ahonnan valamiféle jelzést, anyagot kaptam a szárazmalmokra. A helységeket itt is ábécé sorrendben sorakoztatam fel, ahol a malmokra hosszabb-rövidebb szövegek, vázlatrajzok találhatók. Minden szöveg eredetét, közlőjét pontosan ismertetem.

A harmadik: „Szárazmalmokat ábrázoló fényképek, rajzok és térképek.” Terjedelme 15 oldal, múzeumunk Adattárában A/159. szám alatt tartjuk nyilván. Mik találhatók benne? 1. Fényképek. 2. Rajzok. 3. Könyvekben reprodukált térképek. 4. Eredeti térképek jegyzéke. „Festmények — rajzok” címszó alatt három múzeum neve és a Néprajzi Múzeum Ethnológiai Adattára sorakozik fel.

Végül felsorolom néhány ismert szakember nevét, akik adatokat szolgáltatottak a szárazmalommal kapcsolatban: Balanyi Béla, Balassa Iván, Balogh István, Béres András, Dankó Imre, Domonkos Ottó, Gaál Károly, Lükő Gábor, Mezősi Károly, Nyárádi Mihály, Szabó Ferenc, S. Szabó Ferenc, Szentléleki Tivadar és Zalotay Elemér.

A fenti adatmozaikok közül tanulságos az orosházi szárazmalomra vonat-

kozó anyagot összegyűjteni és egy vezérfonal segítségével felsorakoztatni. Világossá válik a szárazmalmok alkonya, sőt a végpusztulása is. Az 1849-es Orosháza belső térképén 33 szárazmalom található. Ezen belül a község 5 malommal rendelkezett. Az adóösszeírás szerint 28 szabadkézben volt. A vám-szedés jó üzlet lehetett, mert az adókiivető egy szárazmalmot annyira értékelte, mint 12 házat, vagy 34 hold földet, vagy 36 hold kaszálót, vagy 12 kis-üstöt. Örökösödéskor 20 kishold földnek számították be. Ez biztosan függött az állapotától is. A községben a malmok arányosan helyezkedtek el. Zöme a belterületen volt, mindössze 5 épült a házakon kívül. Leggyakrabban utak, utcák találkozásánál vagy kisebb-nagyobb terekre épült. Ha utcában, vagy sikátorban épültek, körülötte — a forgalom kedvéért — egy kis térség volt. Az 1948-as térképről tudjuk, hogy csak 4 volt bekerítve. Itt egyes malmot volt divat építeni, dupla csak kettő volt, két malomnak volt olajütője is. A szárazmalmok alkonyán a falu közepén fekvőket kezdték el leghamarabb bontani.

Bokor Pál 63 éves, Kossuth Lajos utca 9. sz. alatti lakos a legutolsó malom pusztulásáról így vallott: 5 éves lehetett, amikor a szárazmalom romjait látta. Az apja mutatta meg. Többször játszott a romok között. A református templom helyén állott a Bulla-féle kettős-malom. A malomsátor faoszlopon nyugodott. A teteje rongy állapotban volt. A malomnak csak a maradéka volt már meg. A belsejét leszerelték, a gyerekek játszottak benne. A másik malomsátornak már csak a helye látszott. A két sátor közötti malomház állt legtovább. Fala vályogból volt. Valószínű, hogy a malomház is üres volt, mert a malom már évtizedekkel azelőtt üzemben kívül volt. Egy szegény család húzódott meg benne. A malom további sorsáról Szabó Ferenc tudósít az Orosházi Újság három 1891-es számából: „A szárazmalmok ideje lejárt, s mégis dísztelenkedik egynéhány ily régi korból való építmény. Még ha tisztán volnának tartva, megjárná, de egyik-másik olyan ronda állapotban van, hogy igazán csodálatos, hogy a hatóság le nem romboltatja az épületeket. — A kettős malom egyikének a teteje beszakadt. Előtte 3 nappal egy 4—5 tagból álló vidéki társaság húzódott meg benne, mert hó esett. Szerencse, hogy nem akkor szakadt le.” És végül: „A Bulla-féle malmot elbontották, de a falak tovább éktelenkedtek.”

Még hosszú évekig gyűjtöttem az egész ország területéről a szárazmalmok emlékét. Munkám eredményességét bizonyítja, hogy a 11 füzet gyűjtésem terjedelme 493 oldal. Annak ellenére, hogy három malmot publikáltam — ezáltal hazánkban e területen a legtöbb adat birtokába jutottam — álmom, hogy a szárazmalmokról összefoglaló monográfiát írjak, sajnos nem valósult meg. Úgy emlékszem, annakidején sokat törtem a fejemet, hogy Orosházán lehet-e országos szintézisű tanulmányt írni. A MMOK égisze alatt voltaképpen lehetett volna, mert — a vámosoroszi és mekényesi malmok kutatása mutatja — különösebb engedély nélkül az egész ország területén szabadon kutathattam. Rá kellett azonban jönnöm, hogy a fővárosban, vagy nagyobb kutatási központban a munkám sokkal könnyebb lenne: könyvtárak, levél-

táruk használata nagyban megkönnyítette volna munkámat. A kérdést az döntötte el, hogy Tálasi István munkaközösségében dolgozva mind erőteljesebben a hagyományos földművelés és állattartás kutatásában mélyedtem el, annál is inkább, mert a fő gyűjtőterületem, a Vásárhelyi-pusztta tőszomszédos Orosházával. Helyes volt elhatározásom, mert amikor tanácsi kezelésbe kerültünk, sokkal nehezebben lehetett volna az orosházi múzeum saját gyűjtőterületén túl évekre szóló kutatásokat végezni.

A malmok kutatása után, az 1960-as években visszakanyarodtam alapkutatásomhoz: a hagyományos földművelés és paraszti élet kutatásához, illetve a hatalmas anyagom publikálásához. Egymás után jelentek meg a Vásárhelyi-pusztáról könyveim, amelyek életem főművét jelentik.

b) *Tanulmányoztam a lakodalmas kulcsoskalács sütését is*
Ez fényt vet a belső migrációra: mi, orosházaiak, ugyanis
Nyugat-Dunántúlról származunk

Orosházán lakodalomra emberemlékezet óta *kulcsoskalácsot* sűtnek. Ezelőtt egy-egy lakodalomra sokat készítettek. Ma már kevesebbet sűtnek, de nem múlik el lakodalom kulcsoskalács sűtése nélkül. Nem is olyan régen a parasztesaládoknál nagyobb ünnepekre, névnapokra általános volt néhány kulcsot sűtni. A közvélemény úgy tudja, hogy a kulcsoskalács sűtése csak Orosházán szokás, és környékén legfeljebb ott sűtik, ahová az orosházaiak kirajzottak. Azt kevesebben tudják, hogy a Tolna megyei Zombán — ahonnan az Orosházát alapítók 1743-ban elszakadtak — a magyarok kulcsoskalácsot sűtnek lakodalomra. Még kevesebben tudják, hogy Nyugat-Dunántúlon is kedvelt lakodalmi kalács a kulcsos. A zombai magyarok éppen erről a vidékről vándoroltak a törökvilág után Zombára. Az új otthont alapítók magukkal vitték a lakodalmas kulcsoskalács készítésének szokását. Ezért indokolt a kulcsoskalács sűtésének tanulmányozása.

1952-ben hozzáfkezdtem Orosházán a kulcsoskalács sűtésének tanulmányozásához. A kutatást és annak feldolgozását csak érintem, mert a Szántó Kovács Múzeum 1959. évi Évkönyvében „Lakodalmas kulcsoskalács sűtése Orosházán és környékén” cím alatt megjelent tanulmányomban részletesen közlöm. Varga Ferenc családjánál figyeltem meg és tanulmányoztam. Részletesen rögzítettem a kalácssűtés minden munkafázisát. A munkaeszközökről és a kalács fonásáról Kerti Károly grafikusművész rajzokat készített. A fényképek készítésében Sebők István és Schiller Jenő amatőrfényképész segített. Az alapkutatásomon kívül még 5 helyen felgyűjtöttem mind a kulcsoskalács sűtését, mind a fogyasztását. Kutatásomat kiterjesztettem 11 környékbeli falura is. Orosházán a környék falvaiba a XIX. század elején kirajzott családok kivétel nélkül lakodalomra kulcsoskalácsot sűtnek, míg a legtöbb faluban fonottkalácsot, amelyet nagykalácsnak, ritkábban tótkalácsnak hívnak. Néhol pedig a pereg járja. Gyűjtéseim során ügyeltem arra, hogy az orosházi szokásoktól eltérő mozzanatokat minél részletesebben le-

jegyezzem. A legváltozatosabb cifrakalácsot Csorváson készítik. Sokszor csak egy jólsikerült kalácsot díszítenek fel virágokkal, máskor meg dupla ágakból fonják. Nagyon kedvelik a nem fonott, hanem a különböző minták és azok kombinációik alapján összerakott vőfélykalácsot. Sok felvételt készítettem róluk.

Majd tágítottam kutatásom területét: Békés megyében kutattam, hol sütnék még kulcsoskalácsot. Egy kérdőívet eljuttattam minden község általános iskolájába. Mindössze 5 iskola nem küldte vissza. A válaszokat legépeltem, és járásoként csoportosítottam. A 75 község anyagát „Lakodalmas kalács-sütés Békés megyében” címmel a múzeumunk Adattárában A/157. szám alatt beletároltam. A gyűjtés 18 oldal terjedelmű. Tanulság: Itt a környéken azoknál a családnál lelhető fel a kulcsoskalács sütésének szokása, akik Orosházáról származnak. Több községben sokkal több fonottkalácsot sütnék, mint kulcsost. Ismét másutt lakodalomra csak a vőfély számára sütik: üvegre húzzák, esetleg fel is díszítik, és a lakodalmas menetben a vőfély viszi. Egy helyen a kulcsoskalács minden fonásán egy kis madár ül, amit dióval és cukorral hintenek be. Néhol a kulcsoskalácsot már csak az öregek elbeszéléseiből ismerik. A Békés megyéből beérkező adatokat — hozzáátéve saját kutatásom eredményét is — a megye térképére rajzoltam, ezáltal kutatásaimat, szemléletessé, plasztikussá tettem.

Zombán a magyarok kulcsoskalácsot sütnék lakodalomra, azonban ezt egyesek *kulcsoskalácsnak* hívják. Nagyon zord idők jártak arra, amikor ott kutattam. A parasztok padlását tisztára söpörték a végrehajtók. Az adatközlőm rokonsága és ismerősei marékunként adták össze a lisztet a sütéshez. A kalács alapjában úgy készül, mint Orosházán. Csak a különbséget vettem számba. Egy szakajtókosár lisztből 15—20 kis kulcsoskalácsot sütnék. A tésztát valamivel édesebbre hagyják, mint Orosházán. A kalácsot rostában, esetleg szitába tett szakajtóruhán 8 ágból fonják. Egy ruhába 3—4 kalácsot fonnak. Egy rostára 6—8 kalács kerül. A fonáshoz szükséges rostákat úgy hordják össze. Sütés után a kalácsot cukrosvízzel kenik meg. A Zombán süttött kalács jóval kisebb, mint az orosházi. 1954-ig minden lakodalomra süttöttek kulcsost. Azóta már egy-két lakodalom elmúlt nélküle. Farsangban azonban mindig van kulcsoskalács a család asztalán. Zomba környékén csak Harczon és Sióagárdon sütik a kulcsoskalácsot. Az utóbbi helyen a kalács még kisebb, mint a zombai, de tésztája vastagabb.

Végezetül: A kulcsoskaláccsal foglalkozó gyűjtéseim összesen 115 oldal terjedelemben rúgnak, és az Adattárunkban 78, 96, 97, 104 és 105. szám alatt nyertek elhelyezést. A kulcsoskalács sütésének kutatása és feldolgozása is sok tanulságot és örömet hozott számomra.